

بازسازی کتاب الحج معاویة بن عمار و ارزیابی طرق روایت آن با تأکید بر احادیث زیارت

منصور پهلوان^۱، حسن طارمی راد^۲، محمد حسین سهیلی^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۴/۱۹ - تاریخ پذیرش مقاله: ۹۶/۳/۱۸)

چکیده

کتاب الحج نوشته معاویة بن عمار - از اصحاب مورد اعتماد امام صادق علیه السلام - از اصولی است که در تألیف کتاب‌های متقدمان امامیه در موضوع حج مورد استفاده قرار گرفته است. به مناسبت اعمال حج، زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله و اعمال سایر اماکن متبرکه مدینه نیز در این کتاب وجود داشته است. شناسایی احادیث این کتاب در موضوع زیارت که در کتاب‌های موجود متقدمان امامیه - به خصوص الکافی، الفقیه، کامل‌الزیارات و تهذیب - باقی مانده و ارزیابی سندی آن‌ها، هدف این نوشتار است. این کار با بررسی اسناد این احادیث در کتاب‌های موجود و مقایسه آن‌ها با طرق منابع مفقود در کتاب‌های فهرست انجام می‌شود. نقل این احادیث از کتاب معاویة بن عمار با توجه به وثاقت او و اعتبار طرق کتابش، بر خلاف برخی ادعاهای نشانۀ اصالت زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله، دعا نزد قبر ایشان، تبرک به قبر و توسل به آن حضرت و مشروعیت این اعمال از دیدگاه امام صادق علیه السلام است.

واژگان کلیدی: بازسازی منابع کهن زیارت، زیارت معصومان علیهم السلام، کتاب الحج معاویة بن عمار، مصادر کهن زیارت.

۱. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران، (نویسنده مسئول)؛ Email: pahlevan@ut.ac.ir

۲. دانشیار بنیاد دایرة المعارف اسلامی؛ Email: h.taromi@rch.ac.ir

۳. دکتری علوم قرآن و حدیث پژوهشکده نهج البلاغه؛ Email: mhsoheili@yahoo.com

۴. برخی سعی کرده‌اند زیارت قبور، دعا و نماز نزد قبور، توسل، تبرک و دیگر امور مربوط به زیارت را غیر مشروع معرفی کنند [برای نمونه نک: ۲۵، صص ۱۵۰-۱۵۲].

۱. مقدمه

روش معمول امامیه در انتقال حدیث، روش کتبی بوده است. این روش بر اتقان متن احادیث و میزان اعتماد به آن‌ها می‌افزاید. به خصوص اینکه این کتاب‌ها با روش‌های اعتماد افزای قرائت و اجازه مشایخ دست به دست یا استنساخ شده است. اسناد احادیث در واقع معرف مشایخ اجازه‌ای هستند که کتاب را از مؤلف اولیه روایت کرده‌اند و با قرائت آن بر مشایخ خویش، از آنان اجازه روایت گرفته‌اند. با بررسی اسناد احادیث و مراجعه به کتاب‌های فهرست می‌توان منابع اولیه احادیث را بطور احتمالی تشخیص داد.^۱ علاوه بر وثاقت و اعتبار مؤلف و شهرت کتابش، بررسی اعتبار طرق نقل نیز از لوازم ارزیابی حدیث است. این کتاب‌ها در موضوعات مختلف فقهی، اعتقادی و دیگر موضوعها نوشته می‌شدند که یکی از آن‌ها حج بوده است. کتاب حج نیز خود شامل فضائل حج، اعمال و مناسک حج و سایر موضوعات مربوط به آن بود. در برخی از کتاب‌های حج به تناسب بیان اعمال و مناسک حج، به فضیلت زیارت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله، امامان بقیع علیهم‌السلام و جناب حمزه علیه‌السلام، کیفیت زیارت ایشان و همچنین فضیلت و آداب اماکن متبرکه مدینه نیز اشاره می‌شد. کتاب *الحج معاویة بن عمار* نیز چنین است. این کتاب مورد استفاده متقدمان امامیه در تألیف کتاب‌های حج بوده است. برخی از محققان مجموعه احادیث مربوط به حج که از معاویة بن عمار نقل شده است را تحت عنوان *کتاب الحج* او استخراج و جمع آوری کرده‌اند.^۲ [نک: ۱؛ ۲، صص ۱۴۹-۲۱۴]

۲. معاویة بن عمار و کتاب الحج او

ابوالقاسم معاویة بن عمار بجلی دهنی، اهل کوفه، از چهره‌های سرشناس و پیشگام امامیه، ثقه و دارای مقام و موقعیتی بالا بوده است. [۱۱، ص ۳۵۰؛ ۳۶، ص ۴۱۱] او راوی احادیث امام صادق و امام کاظم علیهم‌السلام بود و در سال ۱۷۵ قمری درگذشت. [۲۰، ص ۴۶۲؛ ۲۱، ص ۳۰۳؛ ۳۶، ص ۴۱۱] پدرش ابومعاویة، عمار بن خباب (م ۱۳۳ ق.) از اصحاب صادقین علیهم‌السلام و در محافل اهل سنت نیز شناخته شده و مورد اعتماد بود.

۱. برای کسب اطلاعات بیشتر در این زمینه برای نمونه نک: ۳۳؛ ۲۴، صص ۲۵-۷۴.

۲. لازم به ذکر است که در این دو اثر از کتب اربعه استفاده شده ولی اشاره‌ای به احادیثی که در *کامل الزیارات* از معاویة بن عمار آمده، نشده است. به علاوه هدف دو اثر مذکور تنها جمع آوری احادیث معاویة بن عمار در موضوع حج بوده و به بررسی اسناد جهت شناخت منبع کهن و بازسازی کتاب *الحج* او از این راه توجهی نشده است.

[۲۹، ص ۳۹۵؛ ۳۶، ص ۴۱۱. همچنین نک: ۶، ج ۲، ص ۶۸۷؛ ۹، ج ۵، ص ۲۱۱۵] عمار نزد امام صادق علیه السلام موقعیتی خاص داشت تا حدی که وقتی جمعیتی سی نفره نزد آن حضرت بودند و عمار وارد شد، امام علیه السلام از آنان خواست که زودتر مجلس را ترک کنند تا او سؤالش را بپرسد. همچنین در همین مجلس، امام صادق علیه السلام، معاویه بن عمار را با خطاب «یا بُنی» مورد لطف و محبت خویش قرار داد. [۲۷، ج ۵، ص ۵۳۱] معاویه بن عمار کتاب‌های حج، صلاة، زکاة، یوم و لیلة، دعاء، طلاق و مزار امیرالمؤمنین علیه السلام را تألیف کرد. [۲۰، ص ۴۶۲؛ ۳۶، ص ۴۱۱] کتاب الحج معاویه بن عمار از کتاب‌های معروف بین امامیه بوده است و بسیاری، از آن استفاده و آن را روایت کرده‌اند. [۳۶، ص ۴۱۱] این مطلب علاوه بر شهادت نجاشی، با بررسی اسناد احادیث او در *الكافی* به روشنی قابل استنتاج است. این کتاب حداقل تا دو بیست سال بعد از تألیف موجود و متداول و برای تألیف کتاب‌های حج یکی از مهم‌ترین منابع بوده است. حسین بن سعید و علی بن مهزیار اهوازی در کتاب حج و مزار خود، کلینی در *الكافی* و صدوق در *الفقیه* قطعاً از این کتاب استفاده جدی نموده‌اند. [نک: ۲۹، صص ۳۹۶-۳۹۸] ابن قولویه و شیخ طوسی نیز از این کتاب استفاده کرده‌اند.^۱

نجاشی و طوسی از میان طرق بسیار کتاب‌های او - به ویژه کتاب حج - تنها برخی را ذکر کرده‌اند که از آن جمله است «صدوق از ابن ولید از صفار از محمد بن حسین از ابن ابی عمیر و صفوان از معاویه»؛ «ابن عقده از جعفر بن عبدالله محمدی از ابن ابی عمیر از او» و «ابن عقده از حسن بن عتبه بن عبدالرحمن از محمد بن سکین از او». [۲۰، ص ۴۶۲؛ ۳۶، ص ۴۱۱] طریق کلینی به کتاب‌های او به طور خلاصه عبارتست از «علی بن ابراهیم از پدرش از ابن ابی عمیر از او»؛ «محمد بن اسماعیل از فضل بن شاذان از ابن ابی عمیر و صفوان از او» و ترکیبی از این دو طریق. طریق صدوق، پدرش و ابن ولید از سعد بن عبدالله و حمیری از یعقوب بن یزید از صفوان بن یحیی و ابن ابی عمیر از اوست. صدوق در کتاب *الفقیه* بارها با بردن نام معاویه به استفاده از کتاب‌های او اشاره می‌کند.

از معاویه بن عمار در موضوع زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام نقلی یافت نشد که بتوان آن را به کتاب مزار امیرالمؤمنین علیه السلام مربوط دانست و چه بسا نقلی از آن به دست ما

۱. ابن قولویه احادیث کتاب الحج معاویه بن عمار را از منابع واسطه‌ای چون کتاب‌های علی بن مهزیار، حسین سعید و ابن نهیک گرفته است. شیخ طوسی نیز به واسطه منابعی چون کتاب الحج حسین بن سعید و موسی بن قاسم و *الكافی* از کتاب الحج او نقل کرده است.

نرسیده باشد یا اساساً نجاشی این کتاب را به اشتباه به جای مزار رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله به او نسبت داده باشد. [۲۹، ص ۴۰۱] ابن ادريس حلی (م ۵۹۸) در *مستطرفات* از مکتوبات معاویه حدود یک صفحه استخراج کرده است. [۳، ج ۳، ص ۵۵۱-۵۵۳] با توجه به نقل ابن ادريس از کتاب‌های معاویه بن عمار، به احتمال این کتاب‌ها تا پایان قرن ششم نیز موجود بوده‌اند. منبع آن‌ها شاید کتاب *الدعاء*، *کتاب الزکاة* و *کتاب الحج معاویه بن عمار* باشد. البته احتمال دیگر، استخراج این احادیث از دفتر حدیثی دیگری است که ممکن است بدون نام خاصی از معاویه بن عمار باقی مانده باشد [نک: ۲۹، ص ۴۰۱] یا اینکه ابن ادريس با واسطه منابعی دیگر این احادیث را از کتاب‌های معاویه نقل کرده باشد. نقل‌های *مستقیم الکافی* و *الفقیه* از کتاب‌های معاویه بن عمار و نقل‌های غیر *مستقیم کامل الزیارات*، *تهذیب* و دیگر کتاب‌های موجود امامیه از کتاب‌های او - به خصوص *کتاب الحج* - باعث شده است که امروز بتوانیم ادعا کنیم تقریباً به همه کتاب *الحج معاویه بن عمار* دست یافته‌ایم. [۲۹، ص ۳۹۶] نقل‌هایی که از این راوی در کتاب‌های روایی وجود دارد حدود هزار روایت است [۲۹، ص ۴۰۱] که از اهتمام و کوشش او در امر حدیث و اعتماد محدثان و علمای امامیه به روایت‌های او حکایت دارد.

۳. نقل‌های مربوط به زیارت در کتاب *الحج معاویه بن عمار*

متون زیارت، آداب زیارت و اعمال اماکن متبرکه مدینه که از کتاب *الحج معاویه بن عمار* وارد کتاب‌های موجود امامیه شده، بدین شرح است:

۳.۱. زیارت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله و آداب آن

زیارتی در *الکافی* [۲۷، ج ۴، ص ۵۵۰-۵۵۱]، *کامل الزیارات* [۷، ص ۱۵-۱۶]، *الفقیه* [۴، ج ۲، ص ۵۶۵-۵۶۹] و *تهذیب* [۲۲، ج ۶، ص ۵-۶] با تفاوت‌های بسیار جزئی در متن، از معاویه بن عمار نقل شده است. همچنین طوسی این زیارت را در *مصباح المتهجد* [۲۳، ج ۲، ص ۷۰۹] آورده است. در محتوای این زیارت مطالبی به چشم می‌خورد که شایان توجه است: بیان آداب مربوط به زیارت (غسل، ورود از در مشخص، سلام بر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله و خواندن زیارت در حال ایستاده رو به قبله کنار محل سر مقدس ایشان و شانه چپ به طرف قبر و شانه راست به سمت منبر)، توسل به رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله برای آمرزش گناهان و حاجت‌خواهی نزد قبر ایشان.

۳.۱.۱. بررسی سندی زیارت در الکافی

در سند این زیارت طبق نقل *الکافی* دو طریق موازی به معاویة بن عمار دیده می‌شود که عبارتند از «علی بن ابراهیم از ابراهیم بن هاشم از محمد بن ابی‌عمیر از معاویة» و «محمد بن اسماعیل از فضل بن شاذان از صفوان و ابن ابی‌عمیر از معاویة».

در طریق اول سه شخصیت مشاهده می‌شود. علی بن ابراهیم با عبارات ثقه در حدیث، قابل اعتماد و صحیح‌المذهب وصف شده است. [۱۱، ص ۲۳۷؛ ۳۶، ص ۲۶۰] پدر او ابراهیم بن هاشم، اصالتاً کوفی، از اصحاب امام رضا علیه‌السلام، شاگرد یونس بن عبدالرحمن و اولین فردی از محدثان کوفه که در قم به نشر حدیث پرداخته، معرفی شده است. [۲۰، ص ۱۲؛ ۲۱، ص ۳۵۳؛ ۳۶، ص ۱۷] علامه حلی اعتماد به سخن او را ترجیح می‌دهد. [۱۲، ص ۵۴] با توجه به آنکه او اولین کسی شمرده شده است که حدیث کوفیان را در قم نشر داد و بعد از اندکی بزرگان قم با همه سخت‌گیری خود در قبول روایات، روایات او را پذیرفته و خود به نشر آن پرداختند، فهمیده می‌شود که او نزد آنان ثقه بوده است. عدم تصریح علمای رجال به وثاقت و عدالت او در آن عصر نیز به علت بی‌نیازی او به توثیق است. [نک: ۱۳، ص ۷۰] مرحوم خوئی شک در وثاقت او را بنابر دلائلی سزاوار نمی‌داند. [۱۴، صص ۳۱۷-۳۱۸] محمد بن ابی‌عمیر اصالتاً بگدادی و در همانجا نیز ساکن بود. وی از امام کاظم و امام رضا علیهما‌السلام روایت کرده است. او را صاحب قدر و منزلتی بزرگ و موثق نزد شیعه و اهل سنت شمرده‌اند. او کتاب‌های بسیاری تألیف کرد که یکی از آنها کتاب نوادر است. [۲۰، صص ۴۰۴-۴۰۶؛ ۳۶، صص ۳۲۶-۳۲۷]

طریق دومی که کلینی برای این حدیث آورده شامل چهار راوی است. اول محمد بن اسماعیل بندقی نیشابوری که کلینی در *الکافی* از او بسیار نقل کرده و به تصریح مرحوم خوئی موثق است. [۱۴، ج ۱۵، ص ۹۰] فضل بن شاذان نیشابوری از امام جواد و امام رضا علیهما‌السلام روایت کرده است. او نیز ثقه و از فقها و متکلمان جلیل‌القدر امامیه شمرده می‌شود. [۲۰، ص ۳۶۱؛ ۳۶، صص ۳۰۶-۳۰۷] صفوان بن یحیی کوفی نیز از اصحاب ثقه و بسیار مورد اعتماد امام کاظم و امام رضا علیهما‌السلام بود و منزلت بالایی نزد ایشان داشت. [۲۰، صص ۲۴۱-۲۴۲؛ ۳۶، صص ۱۹۷-۱۹۸] بنا بر این، بی‌شک هر دو طریق این زیارت در کتاب *الکافی* صحیح است. در طریق دوم که خود به دو سند قابل تجزیه است، طریق موازی در نقل از معاویة بن عمار وجود دارد. بنابراین سند *الکافی* در واقع به سه سند تجزیه می‌شود که هر سه، صحیح و بلکه در مراتب بالای صحت هستند.

۳.۱.۲. منبع کهن زیارت در الکافی

کهن‌ترین منبع این زیارت کتاب *الحج معاویة بن عمار* است. این کتاب توسط راویان بسیاری نقل شده [۳۶، ص ۴۱۱] و بنا بر این بین امامیه معروف و متداول بوده است. یکی از طرّقی که نجاشی و طوسی برای کتاب‌های معاویة بن عمار نقل کرده‌اند با سند حدیث در *الکافی* شباهت دارد. در سند *الکافی* این حدیث از ابن ابی عمیر و صفوان بن یحیی از معاویة بن عمار از امام صادق علیه‌السلام نقل شده است و نجاشی این کتاب را از طریق ابن ابی عمیر نقل می‌کند. [۳۶، ص ۴۱۱] طوسی نیز این کتاب را از طریق ابن ابی عمیر و صفوان بن یحیی از معاویة بن عمار نقل کرده است. [۲۰، ص ۴۶۳] با مراجعه به اسناد روایات معاویة بن عمار در *الکافی* (۵۲۲ سند در ۳۱۹ حدیث) در می‌یابیم که در حدود هشتاد درصد از این اسناد (۴۰۵ سند از ۵۲۲ سند) ابن ابی عمیر یا صفوان بن یحیی از او روایت کرده‌اند و بیست درصد باقی مانده از ۳۸ راوی دیگر نقل شده است. کثرت نقل این دو نفر از معاویة بن عمار، این احتمال را که آنان راوی کتاب‌های او برای مشایخ بعدی باشند، تقویت می‌کند. از میان ۴۰ راوی که از معاویة بن عمار روایت کرده‌اند، اسامی شش راوی که بیشترین تعداد روایت از آن‌هاست در جدول ۱ آمده‌اند^۱:

شماره	روی عن معاویة بن عمار	تعداد اسناد	درصد
۱	محمد بن ابی عمیر	۲۹۵	۵۶,۷۳
۲	صفوان بن یحیی	۱۱۰	۲۱,۱۵
۳	فضالة بن آیوب	۱۹	۳,۶۵
۴	یونس بن عبد الرحمن	۱۷	۳,۲۷
۵	حماد بن عیسی جهنی	۱۴	۲,۶۹
۶	حسن بن محبوب سراد	۹	۱,۷۳
	جمع	۴۶۴	۸۹,۲۲

جدول ۱. مهمترین راویان معاویة بن عمار در الکافی

۳.۱.۳. دسته بندی اسناد روایات معاویة بن عمار در الکافی

اسناد روایاتی را که در *الکافی* نام معاویة بن عمار در میان آن دیده می‌شود، از نظر منبع نقل می‌توان به شش دسته تقسیم کرد. تمامی روایات شامل نام معاویة بن عمار از یک منبع استخراج نشده‌اند. برخی از کتاب‌های تألیفی خود او و برخی از کتاب‌های

۱. اطلاعات بر اساس نرم افزار درایة النور به دست آمده است.

شاگردان او و به نقل شفاهی از او هستند. احادیثی نیز که از کتاب‌های تألیفی او نقل شده‌اند، گاهی مستقیم از کتاب او به *الکافی* راه یافته‌اند و گاهی نیز به واسطه کتاب‌های شاگردان و راویان او و از کتاب‌های ایشان نقل شده‌اند.

دسته اول اسنادی هستند که به احتمال زیاد طریق کلینی به کتاب خود معاویة بن عمار هستند. مواردی از اسناد معاویة بن عمار که در آن‌ها طرقی موازی به او منتهی می‌شوند، از این قبیل هستند. سند «علی بن ابراهیم از پدرش از ابن ابی عمیر و محمد بن اسماعیل از فضل بن شاذان از ابن ابی عمیر و صفوان، همگی از معاویة بن عمار» از اسنادی است که در کتاب حج آمده است [نک: ۲۷، ج ۴ (کتاب الحج)، ص ۲۸۴، ح ۲؛ همان، ص ۳۳۱، ح ۲؛ همان، ص ۳۳۵، ح ۳؛ همان، ص ۳۳۷، ح ۳؛ همان، ص ۳۵۳، ح ۱؛ همان، ص ۳۶۹، ح ۳؛ همان، ص ۳۷۳، ح ۳؛ همان، ص ۳۸۴، ح ۱؛ همان، ص ۳۹۵، ح ۴؛ همان، ص ۴۰۲، ح ۱؛ همان، ص ۴۰۶، ح ۱؛ همان، ص ۴۱۱، ح ۵؛ همان، ص ۴۲۳، ح ۱؛ همان، ص ۴۲۵، ح ۲؛ همان، ص ۴۳۰، ح ۱؛ همان، ص ۴۳۱، ح ۱؛ همان، ص ۴۵۴، ح ۱؛ همان، ص ۴۶۹، ح ۴؛ همان، ص ۴۸۰، ح ۱؛ همان، ص ۴۸۷، ح ۲؛ همان، ص ۴۹۱، ح ۱۴؛ همان، ص ۴۹۳، ح ۲؛ همان، ص ۴۹۹، ح ۱؛ همان، ص ۵۲۸، ح ۳؛ همان، ص ۵۵۰، ح ۱؛ همان، ص ۵۶۰، ح ۱]. وجود طرق موازی به معاویة در این اسناد، نشانه استفاده کلینی از کتاب اوست. همچنین سند «علی بن ابراهیم از پدرش و محمد بن اسماعیل از فضل بن شاذان همگی از ابن ابی عمیر و صفوان، هر دو از معاویة بن عمار» در کتاب حج [۲۷، ج ۴، ص ۲۹۵، ح ۱؛ همان، ص ۳۱۸، ح ۱؛ همان، ص ۳۲۶، ح ۱؛ همان، ص ۳۶۳، ح ۲؛ همان، ص ۳۷۵، ح ۱؛ همان، ص ۳۸۱، ح ۳؛ همان، ص ۳۹۹، ح ۱؛ همان، ص ۴۰۱، ح ۱؛ همان، ص ۴۱۷، ح ۳؛ همان، ص ۴۵۲، ح ۱؛ همان، ص ۴۶۱، ح ۱ و ۳؛ همان، ص ۴۶۳، ح ۴؛ همان، ص ۴۷۰، ح ۳؛ همان، ص ۴۷۶، ح ۲؛ همان، ص ۵۶۵، ح ۱؛ همان، ص ۴۹۸، ح ۶؛ همان، ص ۵۰۷، ح ۳؛ همان، ص ۵۱۱، ح ۴؛ همان، ص ۵۱۴، ح ۱؛ همان، ص ۵۱۷، ح ۴؛ همان، ص ۵۳۰، ح ۱؛ همان، ص ۵۵۳، ح ۱] نشانه استفاده از کتاب معاویة است. گاهی نیز سند اول (علی بن ابراهیم از پدرش از ابن ابی عمیر، صفوان و دیگران از معاویة) با طرقی موازی از معاویة بکار رفته که به روشنی نشانه استفاده از کتاب الحج اوست. [۲۷، ج ۴، ص ۳۷۲، ح ۴؛ همان، ص ۳۸۱، ح ۲؛ همان، ص ۴۳۷، ح ۵؛ همان، ص ۴۳۹، ح ۶؛ ۲۷، ج ۸، ص ۳۲۲، ح ۵۰۳] همچنین سند دوم (محمد بن اسماعیل از فضل بن شاذان از ابن ابی عمیر، صفوان و دیگران از معاویة) که با طرقی موازی از معاویة آمده نشانه استفاده از

کتاب اوست. [۲۷، ج ۳ (کتاب الحیض)، ص ۸۸، ح ۲؛ همان، ص ۹۱، ح ۲؛ همان، ص ۱۰۱، ح ۲؛ همان، ص ۱۰۵، ح ۱؛ ۲۷، ج ۳ (کتاب الطهارة)، ص ۴۰، ح ۱] در واقع وجود طرق موازی در اسناد مذکور شاهدهی است بر استفاده کلینی از کتاب الحج معاویة بن عمار. از دیگر شواهدی که بر استفاده کلینی از کتاب الحج معاویة بن عمار دلالت دارد، وجود پنج مورد تعلیق^۱ بر نام اوست. [نک: ۲۷، ج ۴، ص ۴۳۷، ح ۲ و ۶؛ همان، ص ۵۰۱، ح ۲؛ همان، ص ۵۱۹، ح ۴، ۲۷، ج ۵، ص ۴۴۸، ح ۲] به عنوان نمونه در جلد ۴ صفحه ۵۱۹ حدیث چهارم، سند به این صورت است: «عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ» و سند حدیث پنجم با نام معاویة بن عمار آغاز می‌شود. این تعلیق در سند نشان می‌دهد که این حدیث به احتمال زیاد از کتاب معاویة بن عمار اخذ شده است.^۲

دسته دوم، اسناد بسیاری هستند که در آن‌ها احتمال استفاده از کتاب معاویة بن عمار یا کتاب ابن ابی عمیر به نقل از معاویة می‌رود. یکی از این اسناد «علی بن ابراهیم پدرش از ابن ابی عمیر از معاویة» است. این سند در الکافی ۱۱۳ بار استفاده شده است. در مورد این اسناد دو احتمال وجود دارد؛ یکی آنکه از کتاب ابن ابی عمیر با طریق علی بن ابراهیم و پدرش گرفته شده باشند و دیگر اینکه از کتاب معاویة گرفته شده باشند.^۳

۱. معلق حدیثی است که از ابتدای سند یک نفر یا بیشتر حذف شده باشد. اغلب روایات تهذیب، استبصار و الفقیه معلق هستند. [۱۶، ص ۱۲۷] اگر نسبت به راوی محذوف از سلسله سند علم حاصل شود، حدیث از ارسال خارج خواهد شد؛ مانند اغلب احادیث کتب مذکور زیرا در مشیخه آن‌ها اغلب راویان محذوف ذکر شده‌اند. [همان، ص ۱۲۸]

۲. مؤلفان متقدم در نقل از کتاب‌های منبع خود، گاهی قسمتی از سند را خلاصه می‌کردند. این کار بیش از همه در تهذیب شیخ طوسی مورد توجه بوده که او خود به هدف اختصار در این کارش تصریح کرده است. در الکافی نیز موارد بسیاری از تعلیق سند، مخصوصاً در احادیث پی در پی که از یک منبع واحد نقل شده‌اند، دیده می‌شود. از این رو می‌توان تعلیق سند را شاهدهی بر نقل از منبعی مکتوب که سند با نام مؤلف آن آغاز شده، دانست.

۳. اگر چه علی بن ابراهیم و پدرش ابراهیم بن هاشم نیز خود مؤلف کتاب‌هایی بوده‌اند اما احتمال اینکه منبع مورد استفاده کلینی در این سند کتب ایشان باشد، به چند دلیل کم است. نخست آنکه موضوع کتاب‌های آن‌ها هیچ‌یک حج نبوده است. ثانیاً علی بن ابراهیم وارث کتب و احادیث بسیاری از امامیه کوفه از طریق پدرش بوده است و کلینی از گنجینه او استفاده بسیاری نموده و با طریق او از کتب و احادیثش استفاده کرده است. در بیش از ۸۵ درصد از موارد، علی بن ابراهیم راوی حدیث از پدرش ابراهیم بن هاشم است.

با توجه به کتاب‌های فهرست می‌توان هر دو احتمال را پذیرفت. ابن ابی عمیر نیز کتاب‌های بسیاری تألیف کرده است که کتاب حج، کتاب فضائل حج و کتاب مناسک حج از آن جمله است [۳۶، ص ۳۲۶]. نجاشی برای کتاب‌های ابن ابی عمیر طرق مختلفی ذکر کرده است که یکی از آن‌ها طریق علی بن ابراهیم از پدرش از ابن ابی عمیر برای تمامی کتاب‌های اوست. [همان، ص ۳۲۷] در طرق شیخ به کتاب‌های او نیز نام علی بن ابراهیم و پدرش ابراهیم بن هاشم به چشم می‌خورد. [۲۰، ص ۴۰۵] وجود تعلیقات و طرق موازی در این اسناد، احتمال استفاده کلینی از کتاب‌های ابن ابی عمیر را تأیید می‌کند. در میان این اسناد دو مورد تعلیق بر نام ابن ابی عمیر یافت می‌شود که در آن‌ها سند دوم از نام ابن ابی عمیر آغاز می‌شود. [۲۷، ج ۲، ص ۱۲۲، ح ۲ و ۳؛ همان، ج ۴، ص ۵۵۸، ح ۴ و ۵] علاوه بر این تعلیق‌ها، وجود مواردی که ابن ابی عمیر از چند راوی دیگر به طور موازی حدیثی را از امام علیه‌السلام نقل می‌کند، می‌تواند شاهی برای کتاب ابن ابی عمیر باشد. در این نقل‌ها جمیل بن صالح، عبدالرحمن بن حجاج، حماد از حلبی و حفص بن بختری طرق موازی برای نقل از معاویة بن عمار هستند. [۲۷، ج ۴، ص ۱۹۴، ح ۳؛ همان، ص ۳۳۱، ح ۱؛ همان، ص ۴۲۲، ح ۲؛ همان، ص ۴۵۸، ح ۳؛ همان، ص ۴۸۳، ح ۳؛ همان، ص ۵۲۰، ح ۴] در اسناد *الکافی*، ابن ابی عمیر در مجموع ۲۸۸۰ سند، از ۲۶۶ شیخ خود روایت کرده است که از میان آن‌ها به هفت نفری که بیشترین نقل را از آنان دارد اشاره می‌شود:

شماره	روی عنه محمد بن ابی عمیر	تعداد اسناد	درصد
۱	حماد بن عثمان ناب	۵۲۲	۱۸
۲	معاویة بن عمار دهنی	۲۹۴	۱۰/۲
۳	عمر بن اذینة	۲۸۵	۹/۹
۴	جمیل بن دراج	۲۲۴	۷/۸
۵	هشام بن سالم	۱۶۸	۵/۸
۶	حفص بن بختری	۱۱۱	۳/۸
۷	عبدالرحمن بن حجاج	۱۰۵	۳/۶۵
	جمع	۱۷۰۹	۴۶/۲۸

جدول ۲. مهم‌ترین مشایخ ابن ابی عمیر در *الکافی*

همانطور که در جدول بالا مشاهده می‌شود، ابن ابی عمیر از این افراد بیشترین روایت را دارد که این خود شاهی است بر اینکه ممکن است او از این افراد کتابی را نقل کرده باشد؛ چنانچه به کتاب معاویة بن عمار اشاره شد.

حماد بن عثمان از اصحاب امام صادق علیه‌السلام نیز کتابی داشته که ابن ابی عمیر از راویان

آن کتاب است. [۲۰، ص ۱۵۶] با بررسی اسناد روایات ابن ابی عمیر در *الکافی* معلوم می‌شود که کلینی برای دسترسی به کتاب او طریق دیگری نیز داشته است که آن طریق مشابه طریق دیگر معاویة بن عمار، محمد بن اسماعیل از فضل بن شاذان است. این سند در *الکافی* پنج بار استفاده شده است. [۲۷، ج ۳، ص ۴۸، ح ۲؛ همان، ص ۱۱۰، ح ۱؛ همان، ص ۳۴۰، ح ۱۳؛ همان، ص ۳۸۲، ح ۷؛ ۲۷، ج ۷، ص ۳۲، ح ۱۳] از آنجا که این طریق در کتاب *الکافی* بین کتاب ابن ابی عمیر و معاویة بن عمار به صورت مشترک استفاده شده است به روشنی نمی‌توان مشخص نمود که این احادیث به کدام کتاب مربوط است.

دسته سوم اسنادی هستند که به احتمال بیشتر، طریق کلینی به کتاب‌های ابن ابی عمیر هستند. برای مثال سند «علی بن ابراهیم از پدرش و محمد بن اسماعیل از فضل همگی از ابن ابی عمیر و او از معاویة» که در ۲۳ مورد به کار رفته است [۲۷، ج ۳، ص ۷۵، ح ۲؛ ۲۷، ج ۴، ص ۱۸۴، ح ۱؛ همان، ص ۲۲۶، ح ۴؛ همان، ص ۲۲۷، ح ۴ و ۲؛ همان، ص ۲۳۱، ح ۴؛ همان، ص ۲۴۰، ح ۲؛ همان، ص ۲۴۵، ح ۴؛ همان، ص ۲۵۰، ح ۹؛ همان، ص ۲۵۱، ح ۱۰؛ همان، ص ۲۵۶، ح ۲۲؛ همان، ص ۲۵۸، ح ۲۵؛ همان، ص ۲۶۱، ح ۳۷؛ همان، ص ۲۶۵، ح ۴؛ همان، ص ۲۸۹، ح ۲؛ همان، ص ۵۴۰، ح ۳؛ ۲۷، ج ۵، ص ۲۱۸، ح ۱؛ همان، ص ۵۳۱، ح ۳؛ ۲۷، ج ۷، ص ۱۰، ح ۱؛ همان، ص ۱۸، ح ۷ و ۸] به احتمال از کتب ابن ابی عمیر وارد *الکافی* شده است. با توجه به اینکه در این سند دو طریق موازی تا ابن ابی عمیر وجود دارد احتمال آنکه این سند به کتاب ابن ابی عمیر مربوط باشد زیاد است. وجود تعلیقات چهارگانه بر نام ابن ابی عمیر در این سند نیز مؤید همین احتمال است. [۲۷، ج ۴، ص ۲۲۷، ح ۲؛ همان، ص ۲۴۰، ح ۲؛ همان، ص ۲۶۵، ح ۴؛ ۲۷، ج ۷، ص ۱۸، ح ۸] از دیگر شواهد ارتباط این احادیث با کتاب ابن ابی عمیر این است که سند پیش‌گفته تا نام ابن ابی عمیر (که از معاویة و دیگر مشایخش روایت کرده است) در *الکافی* تکرار شده است. در جدول زیر به مشایخ عمده ابن ابی عمیر و تعداد احادیث آن‌ها با این سند اشاره شده است:

۲۳ مورد	معاویة بن عمار	۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ ۱۱ ۱۲ ۱۳ ۱۴ ۱۵ ۱۶ ۱۷ ۱۸ ۱۹ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰ ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰	علی بن ابراهیم عن ابراهیم بن هاشم
۲۳ مورد	عبدالرحمن بن حجاج		محمد بن اسماعیل عن فضل بن شاذان
۱۸ مورد	حفص بن بختری		
۲۴ مورد	ابراهیم بن عبدالحمید		
۱۹ مورد	هشام بن حکم		
۱۴ مورد	جمیل بن دراج		

جدول ۳. مشایخ ابن ابی عمیر در *الکافی* با سند خاص

این جدول خود شاهد خوبی است بر اینکه کلینی با این طریق به برخی از کتاب‌های ابن ابی عمیر دسترسی داشته است. گاهی به سند «علی بن ابراهیم از پدرش از ابن ابی عمیر از معاویة و دیگران» بر می‌خوریم که این سند نیز به کتب ابن ابی عمیر ارتباط دارد. [۲۷، ج ۴، ص ۴۵۸، ح ۳؛ همان، ص ۵۳۳، ح ۱؛ همان، ص ۳۳۱، ح ۱، همان، ص ۴۶۸، ح ۱؛ همان، ص ۴۸۳، ح ۲؛ همان، ص ۵۲۰، ح ۴؛ همان، ص ۲۷۲، ح ۱؛ ۲۷، ج ۶، ص ۱۸۰، ح ۱] در این اسناد ابن ابی عمیر در کنار معاویة از کسانی مثل حفص بختری، حماد، هشام بن سالم و دیگران به طور موازی روایت کرده است.

دسته چهارم اسنادی هستند که در آن‌ها استفاده از کتاب‌های صفوان و معاویة بن عمار محتمل است. سند «علی بن ابراهیم از پدرش و محمد بن اسماعیل از فضل همگی از صفوان از معاویة بن عمار» در کتاب حج اینگونه است. [۲۷، ج ۴، ص ۴۶۷، ح ۲؛ همان، ص ۴۸۳، ح ۵؛ همان، ص ۵۰۰، ح ۶؛ همان، ص ۵۱۹، ح ۴؛ همان، ص ۵۲۰، ح ۳؛ همان، ص ۵۵۷، ح ۱] اسناد موازی پیش‌گفته هر یک به تنهایی نیز به عنوان طریق برای کتاب‌های صفوان به کار رفته‌اند اما دو طریق موازی «علی بن ابراهیم عن ابیه» و «محمد بن اسماعیل عن الفضل بن شاذان عن صفوان بن یحیی» که در آن‌ها احتمال استفاده از کتاب صفوان بیشتر است، شش بار در *الکافی* استفاده شده است. جالب آنکه این طرق موازی و به این شکل تنها برای احادیث معاویة بن عمار به کار رفته‌اند. بنابراین می‌توان آن را نیز طریقی به کتاب‌های معاویة شمرد.

دسته پنجم اسنادی هستند که به احتمال بیشتر از کتاب‌های صفوان اخذ شده‌اند، اگرچه احتمال استفاده از کتاب معاویة نیز در آن‌ها منتفی نیست. برای مثال در سند «محمد بن اسماعیل از فضل از صفوان از معاویة» که شش بار در *الکافی* تکرار شده است [۲۷، ج ۳، ص ۳۳۳، ح ۳؛ ۲۷، ج ۴، ص ۴۷۲، ح ۳؛ همان، ص ۵۲۱، ح ۷؛ همان، ص ۵۳۶، ح ۶؛ همان، ص ۵۳۹، ح ۴؛ ۲۷، ج ۷، ص ۵۷، ح ۴] راوی کتاب‌های صفوان بن یحیی، محمد بن حسین ابی‌الخطاب [۳۶، ص ۱۹۸؛ ۲۰، ص ۲۴۲]، یعقوب بن یزید، حسین بن سعید و محمد بن عیسی [۲۰، ص ۲۴۲] بوده‌اند. با مراجعه به اسناد *الکافی* به ۱۲۷ بار تکرار سند «محمد بن اسماعیل عن الفضل بن شاذان عن صفوان» به تنهایی یا به صورت ترکیبی با اسنادی از محمد بن حسین یا محمد بن عبدالجبار بر می‌خوریم که به روشنی نشان‌دهنده استفاده کلینی از کتاب‌های صفوان بن یحیی با این سه سند است.

دسته آخر، سایر احادیثی هستند که از معاویة بن عمار در کتاب *الکافی* وجود دارند. این اسناد احتمالاً به کتاب‌های دیگری به غیر از کتاب‌های خود او یا ابن ابی عمیر و یا صفوان بن

یحیی مربوط هستند. کسانی از قبیل حسین بن سعید، یونس بن عبدالرحمن، علی بن مهزیار، احمد بن محمد بن خالد و دیگران نیز در کتاب‌های خود احادیث معاویه بن عمار را نقل کرده‌اند و کلینی نیز احادیث معاویه را از کتاب‌های آنان روایت کرده است.

۳.۱.۴. بررسی سندی زیارت در کامل الزیارات

اولین زیارت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله در کتاب‌های *کامل الزیارات*، *الفقیه* و *تهذیب* نیز آمده است. در *الفقیه* سندی برای آن ذکر نشده و در *تهذیب* نیز از *الکافی* نقل شده است اما در *کامل الزیارات* سندی متفاوت از معاویه بن عمار دارد. در این سند ابن قولویه از پدر خود و ابن‌ولید از حسین بن حسن بن ابان و او از حسین بن سعید و حسین بن سعید نیز به نقل از سه نفر: ابن ابی‌عمیر، صفوان بن یحیی و فضالة بن ایوب، این زیارت را از معاویه بن عمار نقل می‌کند.^۱ محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه پدر ابوالقاسم جعفر بن محمد از بهترین اصحاب و راویان سعد بن عبدالله بود. [۲۰، ص ۴۳۹؛ ۳۶، ص ۱۲۳] او از مشایخ فرزندش می‌باشد و ابن قولویه در همه تألیفات خود از او روایت می‌کند [۳۶، ص ۱۲۳]. شهادت ابن قولویه بر وثاقت مشایخ مستقیم خود، پیش از همه بر وثاقت او دلالت می‌کند. ابوجعفر محمد بن حسن بن احمد بن ولید بلند مرتبه، چهره سرشناس، رجال‌شناس، شیخ و فقیه بزرگ اهل قم و بسیار ثقه و مورد اعتماد است [۲۰، ص ۴۴۲؛ ۳۶، ص ۳۸۳]. حسین بن حسن بن ابان از معاصران امام عسکری علیه‌السلام بود ولی معلوم نیست که نقل حدیثی از ایشان داشته باشد. او از راویان همه کتاب‌های حسین و حسن بن سعید است. [۲۰، ص ۳۹۸-۳۹۹] مرحوم خوبی او را ثقه می‌داند. [۱۴، ج ۵، ص ۲۱۲] ابن داود در ترجمه محمد بن أورمه به نقل از فهرست طوسی او را توثیق کرده است. [۱۱، ص ۴۹۹] گزارش ابن داود از وثاقت او به نقل از فهرست به آن علت که نسخه فهرست به خط طوسی نزد او بوده، قابل اعتماد است. [نک: ۳۵، ج ۱، ص ۳۲۷] صاحب *قاموس الرجال* اگرچه توثیق اصطلاحی او را ثابت نمی‌داند، ولی روایات او را معتبر می‌شناسد. [۱۷، ج ۲، ص ۴۳۳] با این توضیحات می‌توان او را ثقه و یا حداقل روایات منقول از او را معتبر شمرد.^۲ حسین بن سعید بن حماد اهوازی

۱. در سند *کامل الزیارات* با تصحیح علامه امینی، صفوان راوی از ابن ابی‌عمیر است که به روشنی خطاست. در

نسخه تصحیح بهراد جعفری، سند به صورت مذکور در متن آمده که صحیح است. [۶، ص ۱۱]

۲. بر اساس تحقیق موجود در نرم افزار درایه‌النور - تحقیق گروهی زیر نظر استاد سید علیرضا حسینی و مورد تأیید آقای سید محمد جواد شبیری - او نیز ثقه و امامی است.

ثقه بوده و از امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم‌السلام روایت کرده است. اصالتاً کوفی است اما همراه برادرش حسن به اهواز نقل مکان کرد و در قم نیز وفات یافت. او سی کتاب نوشت که کتاب حج و مزار از آن‌هاست. طرق کتاب‌های او یکی «حسین بن حسن بن ابان از حسین بن سعید» و دیگری «سعد بن عبدالله و حمیری از أحمد بن محمد بن عیسی از حسین بن سعید» است. [۲۰، ص ۱۴۹-۱۵۰؛ ۳۶، ص ۵۸-۶۰] فضالة بن ایوب از روایان حدیث از امام کاظم علیه‌السلام، ثقه در حدیث و مستقیم در دین خوانده شده است. [۱۲، ص ۱۳۳؛ ۲۰، ص ۳۴۲؛ ۳۶، ص ۳۱۱] بنابراین سند کامل *الزیارات* نیز صحیح است.

۳.۱.۵. منبع کهن زیارت در کامل الزیارات

همانطور که روشن شد یکی از طرق نقل کتاب‌های سی‌گانه حسین بن سعید، «حسین بن حسن بن ابان» است. راوی این کتاب از حسین بن حسن بن ابان نیز ابن ولید است. [۲۰، ص ۱۵۰؛ ۳۶، ص ۶۰] بنا بر این شواهد، احتمال اینکه این سند در واقع طریق ابن قولویه به کتاب حسین بن سعید باشد بیشتر می‌شود. با بررسی ۳۹ سندی که در *کامل الزیارات* با نام حسین بن سعید موجود است، در می‌یابیم که اسناد «سعد بن عبدالله از احمد بن محمد بن عیسی از حسین بن سعید» و «حسین بن حسن بن ابان از حسین بن سعید» طرق ابن قولویه به کتب حسین بن سعید اهوازی هستند. بنابراین منبع مورد استفاده ابن قولویه، کتاب مزار (یا حج) حسین بن سعید بوده است. اما منبع مورد استفاده حسین بن سعید، بی شک کتاب الحج معاویة بن عمار بوده است.

۳.۲. آداب تبرک به منبر و نماز نزد مقام رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله

پس از زیارت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله، ادب بعدی رفتن نزد منبر آن حضرت است به قصد تبرک این عمل در منابعی از قبیل *الکافی* [۲۷، ج ۴، ص ۵۵۳]، *کامل الزیارات* [۷، ص ۱۶]، *الفقیه* [۴، ج ۲، ص ۵۶۸] و *تهذیب* [۲۲، ج ۶، ص ۷] و قسمتی در *مصباح المتهجد* [۲۳، ج ۲، ص ۷۱۰] و نیز به نقل از منابع پیش‌گفته، در *وسائل الشیعة* [۱۰، ج ۱۴، ص ۳۴۴] و *بحارالانوار* [۳۱، ج ۹۷، ص ۱۵۱] آمده است. بر اساس این منابع دعا نزد قبر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله از امور مؤکد و سفارش شده است. دست کشیدن به منبر و دو اناری که بر چوب منبر حک شده‌اند و مالیدن صورت و چشم‌ها به آن دو انار تبرک است و سبب شفای چشم. حمد خدا و طلب حاجات در آنجا (میان قبر و منبر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله) - که به گفته خود ایشان باغی است از باغ‌های بهشت) توصیه شده

است. آمدن نزد مقام حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله (محراب) [۳۰، ج ۸، ص ۴۹۶] و نماز خواندن در آن نیز سفارش شده است.

در کتاب *الفقیه* این عمل در ادامه زیارت مذکور آمده است و مجلسی اول تصریح دارد که معاویه بن عمار آن را از امام صادق علیه‌السلام چنین نقل کرد. [۳۰، ج ۸، ص ۴۹۵] طوسی در تهذیب زیارت را از *الکافی* نقل کرده است. متن حدیث در *کامل‌الزیارات* تفاوت اندکی با متن *الکافی* دارد و متن تهذیب هم کاملاً شبیه متن *الکافی* است. متن کتاب *الفقیه* نیز به روشنی خلاصه‌ای از همین حدیث است.

۱.۲.۳. بررسی سندی حدیث

رجال موجود در سند *الکافی*^۱ دقیقاً مشابه رجالی است که در زیارت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله بررسی شد و بنا بر این سند کلینی به آن صحیح است. در سند *کامل‌الزیارات*، ابوالقاسم جعفر بن محمد بن ابراهیم بن محمد بن عبیدالله بن موسی بن جعفر علیهما‌السلام موسوی علوی از ابوالعباس عبیدالله بن أحمد بن نهیک از ابن ابی‌عمیر از معاویه بن عمار این حدیث را روایت کرده‌اند. جعفر بن محمد بن ابراهیم علوی از مشایخ مستقیم ابن قولویه است که همین برای وثاقت او کافی است. نجاشی در بیان طرق کتاب *نوادر* ابن ابی‌عمیر به طریق ابن نهیک اشاره کرده است و در آنجا از قول استاد خود محمد بن عثمان، جعفر بن محمد بن ابراهیم علوی را با صفات شریف و صالح وصف می‌کند. [۳۶، ص ۳۲۷] عبیدالله بن احمد بن نهیک با وصف شیخ صدوق، ثقة و خاندان او در کوفه خاندان امامیه معرفی شده است. [۱۱، ص ۱۹۹؛ ۳۶، ص ۲۳۲]

۲.۲.۳. منبع کهن حدیث

بر اساس توضیحاتی که در دسته‌بندی اسناد احادیث معاویه بن عمار گذشت، منبع این حدیث در *الکافی* به احتمال زیاد کتاب *الحج* معاویه بن عمار است اما با توجه به سند حدیث در *کامل‌الزیارات* دو احتمال درباره منبع این زیارت وجود دارد، یکی کتاب *(النوادر* یا کتاب دیگر) ابن نهیک و دیگری کتاب *النوادر* ابن ابی‌عمیر. ابن نهیک مؤلف کتاب *نوادر* بوده که بر اساس رؤیت محمد بن عثمان (استاد

۱. سند *الکافی* به این صورت است: عَلِيُّ بْنُ إِبرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شَادَانَ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ وَ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنِ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَارٍ.

نجاشی) شامل اجازه جعفر بن محمد بن ابراهیم موسوی بوده است. [۳۶، ص ۲۳۲] حمید بن زیاد در فهرست خود گوید که از ابن نهیک کتاب مناسک و کتاب حج و فضائل حج و برخی کتاب‌های دیگر را شنیدم اما معلوم نیست که این کتاب‌ها تألیف خود او بوده یا کتاب‌های دیگران بوده که به حمید اجازه نقل آن‌ها را داده است. [همان] بنابراین نمی‌توان با اطمینان کتابی در موضوع حج یا مناسک را به ابن نهیک نسبت داد. در جدول چهار طریق روایات عبیدالله بن نهیک در *کامل الزیارات* آمده است:

۱۲ سند ^۱	ابن ابی عمیر	عبیدالله بن احمد بن نهیک	جعفر بن محمد بن ابراهیم موسوی
۱ سند ^۲	محمد فراشی		
۱ سند ^۳	محمد بن زیاد		
۱ سند ^۴	سعد بن صالح		

جدول ۴. خلاصه اسناد ابن نهیک در *کامل الزیارات*

بنا بر این شواهد، نمی‌توان به روشنی میان کتاب ابن نهیک یا ابن ابی عمیر یکی را به عنوان منبع مورد استفاده ابن قولویه معرفی کرد اما روشن است که در هر صورت منبع اصلی این حدیث کتاب الحج معاویة بن عمار است که چه بسا در اختیار ابن قولویه نبوده و او از کتاب‌های دیگر به احادیث آن دسترسی داشته است.

در کتاب تهذیب طریق «ابن قولویه از جعفر بن محمد بن ابراهیم از ابن نهیک از ابن ابی عمیر» پنج بار تکرار شده است و در مشیخه هم برای طریق خود به ابن ابی عمیر به همین طریق اشاره کرده است. [۲۲، ج ۱۱، ص ۷۹] از طرفی اغلب احادیث ابن نهیک در *کامل الزیارات* از ابن ابی عمیر است و از طرفی همه آن‌ها به نقل از او نیست. چه بسا بتوان احتمال داد که کتاب مورد استفاده ابن قولویه، کتاب ابن نهیک بوده ولی او اغلب احادیث کتاب خود را از ابن ابی عمیر نقل کرده باشد اما در هر صورت امکان تعلق این

-
۱. [۷، ص ۱۶، ج ۲؛ همان، ص ۱۵۸، ج ۱ و ۲؛ همان، ص ۱۶۷، ج ۱ و ۲؛ همان، ص ۱۷۴، ج ۶؛ همان، ص ۱۸۲، ج ۱۱؛ همان، ص ۱۹۰، ج ۳؛ همان، ص ۲۴۷، ج ۲؛ همان، ص ۲۵۱، ج ۱؛ همان، ص ۲۹۳، ج ۱؛ همان، ص ۲۹۴، ج ۴]
 ۲. [۷، ص ۱۸۷، ج ۹].
 ۳. [۷، ص ۱۸۸، ج ۴].
 ۴. [۷، ص ۲۸۲، ج ۱۰].

روایات به کتاب ابن ابی عمیر را نیز نمی‌توان تضعیف کرد. این احتمال مخصوصاً وقتی جدی‌تر می‌شود که با مراجعه به فهرست متوجه شویم ابن نهیک یکی از مشایخی است که کتاب *نوادیر* ابن ابی عمیر را روایت کرده‌اند. [۲۰، ص ۴۰۵؛ ۳۶، ص ۳۲۸] حاصل آنکه منبع کهن این زیارت در نقل کلینی، کتاب معاویة بن عمار و در نقل ابن قولویه کتاب ابن نهیک یا کتاب نوادر ابن ابی عمیر خواهد بود.

۳.۳. حضور در مقام جبرئیل

عمل بعدی در مسجدالنبی حضور نزد مقام جبرئیل است. مقام جبرئیل زیر ناودان و محلی است که جبرئیل هرگاه می‌خواست نزد آن پیامبر بیاید در آنجا می‌ایستاد و اجازه ورود می‌گرفت، سپس وارد می‌شد. [۳۰، ج ۸، ص ۴۹۶] این عمل در *الکافی* [۲۷، ج ۴، ص ۵۵۷]، *الفقیه* [۴، ج ۲، ص ۵۶۹] و *تهذیب* [۲۲، ج ۶، ص ۹۸] نقل شده است. در *مصباح‌المتهجد* [۲۳، ج ۲، ص ۷۱۰] نیز این عمل ذکر شده و در *وسائل‌الشیعه* [۱۰، ج ۱۴، ص ۳۴۶] و *بحارالانوار* [۳۱، ج ۹۷، ص ۱۴۷] نیز از منابع مذکور آمده است. خواندن دعایی خاص در این محل و «دعای خون» از محتوای این عمل است.

۳.۳.۱. بررسی سندی حدیث

رجال سند این عمل در *الکافی*^۱ پیش از این مورد بررسی قرار گرفت و صحت آن آشکار شد. در *تهذیب* این عمل با سند «حسین بن سعید از فضالة بن ایوب و ابن ابی عمیر و حماد از معاویة بن عمار» از امام صادق علیه‌السلام نقل شده است. حماد بن عیسی کوفی و از راویان امام کاظم و امام رضا علیهما‌السلام است. وی ثقة در حدیث و بسیار راستگو بود. [۳۶، ص ۱۴۲؛ ۲۰، ص ۱۵۷؛ ۲۱، ص ۳۳۴] بنا بر این سند *تهذیب* نیز صحیح است اما به دلیل معلق بودن سند، لازم است طریق شیخ به کتاب حسین بن سعید نیز با توجه به مشیخه بررسی شود. معلق بودن به این معناست که طوسی سند حدیث را همانطور که در کتاب مرجع بوده آورده است و طریق خود را به کتاب مرجع در سند ذکر نکرده بلکه آنرا به مشیخه خود منتقل کرده است. البته باید دانست که با روایات معلق همانند روایات مسند و نه مرسل برخورد می‌شود و اگر طریق

۱. عَلِيُّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ جَمِيعًا قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه‌السلام.

شیخ در مشیخه به کتاب مرجع، ذکر شده باشد آنگاه آن حدیث مسند و در غیر اینصورت مرسل است. [۱۶، ص ۶۳]

۳.۳.۲. منبع کهن حدیث

سند این عمل در *الکافی*، از جمله طرق کلینی به کتاب معاویة بن عمار یا صفوان بن یحیی است که در قسمت پیشین مورد بررسی قرار گرفت.

منبع این حدیث در تهذیب کتاب الحج یا مزار حسین بن سعید اهوازی است. طرق به کتاب حسین بن سعید بر اساس مشیخة تهذیب و فهرست شیخ و نجاشی، به طور خلاصه «ابن ولید از حسین بن حسن بن ابان از حسین بن سعید»، «ابن ولید از سعد و حمیری از احمد بن محمد بن عیسی از حسین بن سعید»، «ابن ولید از صفار از احمد بن محمد بن عیسی از حسین بن سعید» و «ابن بطه از برقی از حسین سعید» است. [۲۰، ص ۱۴۹-۱۵۰؛ ۲۲، ج ۱۱، ص ۶۳-۷۳؛ ۳۶، ص ۵۸-۶۰]

در جلد اول تهذیب سند «ابن ولید از حسین بن حسن بن ابان از حسین بن سعید» و «ابن ولید از صفار یا سعد یا ابن ادریس از احمد بن محمد بن عیسی از حسین بن سعید» بارها تکرار شده است. در فهرست طوسی دو طریق برای کتاب‌های حسین بن سعید آورده شده است که عبارتند از «ابن ابی جید از ابن ولید از حسین بن حسن بن ابان» و دیگری «مشایخ متعدد از ابن ولید از سعد و دیگران از احمد بن محمد بن عیسی». شباهتی که بین خلاصه اسناد حسین بن سعید در جلد اول تهذیب با طرق موجود در فهرست وجود دارد نماینگر این واقعیت است که در واقع این اسناد طرق طوسی به کتاب وضوی حسین بن سعید هستند و در موارد بسیاری هم که سندی نیامده است می‌توان حدس زد که شیخ با توجه به استفاده بسیار خود از کتاب وضوی حسین بن سعید از ذکر طریق خود به آن صرف نظر کرده است.

حدیث مورد بحث (مقام جبرئیل) نیز در کتاب الحج یا مزار حسین بن سعید موجود بوده و شیخ بدون واسطه‌ای حدیث را از همان کتاب نقل کرده است. اما خود حسین بن سعید بی‌شک این حدیث را با طریق فضاله و ابن ابی عمیر و حماد از کتاب معاویة بن عمار نقل کرده است. در تهذیب ۶۷ بار سند از حسین بن سعید تا معاویة بن عمار کشیده می‌شود که تعداد بسیاری از آن‌ها از فضالة بن ایوب یا حماد بن عیسی یا صفوان بن یحیی یا ابن ابی عمیر است. بنابراین به نظر می‌رسد که ایشان مشایخی هستند که

حسین بن سعید از طریق آن‌ها اجازه نقل از کتاب معاویه را داشته است. در نتیجه باید گفت عمل حضور در مقام جبرئیل در *الکافی*، از کتاب معاویه بن عمار یا صفوان بن یحیی و در تهذیب از کتاب حسین بن سعید استخراج شده است.

۳.۴. روزه و نماز چهارشنبه تا جمعه و دعا در حرم رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله

یکی از اعمال مدینه‌النبی آنگاه که موفق شوی سه روز چهارشنبه تا جمعه در این مکان مقدس بمانی این است که این سه روز را روزه بگیری. شب چهارشنبه و روز آن را کنار ستون توبه عبادت کنی، شب و روز پنجشنبه را نزد ستونی که محاذی این ستون از طرف مقام حضرت قرار گرفته بمانی و عبادت کنی و شب و روز جمعه را نزد ستون دست راست که محاذی محراب و مقام است بمانی و تا می‌توانی سخنی جز قرآن و دعا بر زبان نیاوری و جز اندکی در شب و روز نخوابی و در روز جمعه پس از حمد الهی و صلوات، حاجتی که داری درخواست کن. [نک: ۳۰، ج ۸، ص ۵۰۰-۵۰۱] این عمل در کتاب‌های *الکافی* [۲۷، ج ۴، ص ۵۵۸]، *کامل‌الزیارات* [۷، ص ۲۵-۲۶]، *کتاب‌الفقیه* [۴، ص ۵۷۰-۵۷۲]، *تهذیب* [۲۲، ج ۴، ص ۲۳۲-۲۳۳ و ج ۶، ص ۱۶] و *نیز وسائل‌الشیعه* [۱۰، ج ۱۴، ص ۳۵۱] و *بحار‌الانوار* [۳۱، ج ۹۷، ص ۱۴۷-۱۵۷] به نقل از منابع پیش‌گفته آمده است. نقل *الکافی* نسبت به نقل‌های دیگر خلاصه‌تر است اما سایر نقل‌ها شبیه هم هستند.

۳.۴.۱. بررسی سندی حدیث

سند این حدیث در *الکافی*، «ابن ابی‌عمیر از معاویه بن عمار» است. در این سند بر نام ابن ابی‌عمیر تعلیق شده است. با توجه به سند حدیث قبلی می‌توان سند این حدیث را «علی بن ابراهیم از پدرش از ابن ابی‌عمیر از معاویه بن عمار» دانست. شیخ حر عاملی در *وسائل* سند این حدیث را کامل و مطابق آنچه ذکر شد آورده است. [۱۰، ج ۱۴، ص ۳۵۱] رجال این سند قبلاً بررسی و صحت آن ثابت شد.

ابن قولویه در این حدیث سندی نیاورده و تنها گفته است «روی عن بعضهم». با توجه به سند حدیث قبل، سند این حدیث باید چنین باشد: «جماعة مشایخی (ابی و محمد بن عبدالله بن جعفر) از عبدالله بن جعفر حمیری از ابراهیم بن مهزیار از علی بن مهزیار اهوازی از حسن بن سعید از صفوان و فضاله و ابن ابی‌عمیر از معاویه بن عمار».

محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری ثقة و مرجع علمی بود. با امام عصر علیه‌السلام

مکاتبه کرده و پرسش‌هایی از ایشان داشته است. [۱۱، ص ۳۱۸؛ ۳۶، ص ۳۵۵؛ ۲۰، ص ۴۴۲] عبدالله بن جعفر بن حسین بن مالک بن جامع حمیری از اصحاب امام عسکری علیه‌السلام [۱۲، ص ۱۰۶] شیخ علمای قم و بزرگ آنان و ثقه [۱۲، ص ۱۰۶؛ ۲۰، ص ۲۹۴] بود. [۱۲، ص ۲۰۰؛ ۳۶، ص ۲۱۹] او کتاب‌های بسیاری نوشت. [۲۰، ص ۲۹۴؛ ۳۶، ص ۲۱۹] راوی کتاب‌های او احمد بن محمد بن یحیی عطار [۳۶، ص ۲۱۹]، علی بن حسین بن بابویه و ابن ولید [۲۰، ص ۲۹۴] هستند. ابراهیم بن مهزیار، برادر علی، یکی از راویان کتاب‌های اوست. [۲۰، ص ۲۶۶؛ ۲۱، ص ۴۰۰؛ ۳۶، ص ۲۵۴] بر اساس تحقیق نرم‌افزار درایة‌النور او امامی و ثقه است و ابن داود نیز او را ممدوح شمرده است. [۱۱، ص ۱۹] سایر رجال سند نیز پیشتر بررسی و وثاقت آنان روشن شد.

سند تهذیب به این صورت است: «مُوسَى بْنُ الْقَاسِمِ بْنِ مَعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه‌السلام» در این سند نیز بر موسی بن قاسم تعلیق رخ داده است و البته سند در ادامه نیز مرسل است. موسی بن قاسم بن معاویة بن وهب بجلی کوفی از اصحاب امام رضا علیه‌السلام [۱۲، ص ۱۶۵؛ ۲۰، ص ۳۷۸] ثقه، جلیل، واضح الحدیث و حسن الطریق خوانده شده است. [۱۱، ص ۳۵۵؛ ۳۵۶؛ ۱۲، ص ۱۶۵؛ ۲۰، ص ۳۶۵؛ ۳۶، ص ۴۰۵] او کتاب‌هایی سی‌گانه به اضافه کتاب جامع داشته است. [۲۰، ص ۴۵۳] احمد بن محمد بن عیسی از راویان کتاب‌های اوست. [۲۰، ص ۴۵۳؛ ۳۶، ص ۴۰۵]

۲.۴.۳. منبع کهن حدیث

این حدیث از کتاب ابن ابی عمیر یا خود معاویة بن عمار به الکافی راه یافته است. اگرچه به علت تعلیق حدیث بر نام ابن ابی عمیر، احتمال نسبت آن به کتاب او بیشتر است. منبع این حدیث در *کامل‌الزیارات* کتاب علی بن مهزیار است. بر اساس کتب فهرست، کتاب‌های علی بن مهزیار با طریق حمیری از ابراهیم بن مهزیار از او نقل شده است. [۲۰، ص ۲۶۶؛ ۳۶، ص ۲۵۴] البته علی بن مهزیار نیز خود از کتاب الحج معاویة بن عمار یا از کتاب حسن بن سعید اهوازی به نقل از کتاب معاویة بن عمار نقل کرده است.

منبع این حدیث در تهذیب کتاب موسی بن قاسم است. او کتاب‌هایی همانند کتاب‌های حسین بن سعید از نظر تعداد و موضوع داشته است. بنابراین این حدیث را باید در کتاب حج یا مزار او سراغ گرفت. طوسی خود تصریح می‌کند که در نقل روایات تهذیب ابتدا نام مصنفی که حدیث را از کتاب او نقل کرده یا صاحب اصلی که حدیث را از اصل او گرفته است می‌آورد. نام موسی بن قاسم در تهذیب، در ابتدای ۳۵۴ حدیث

آمده است که نشانه نقل این احادیث از کتاب اوست. تمام این احادیث به موضوع حج مربوط و بیشتر آن‌ها در کتاب حج (جلد پنجم) است. چه بسا بتوان نتیجه گرفت شیخ در تهذیب تنها از کتاب حج او استفاده کرده است. در حدود ۶۵ حدیث از این تعداد، موسی بن قاسم راوی از معاویه بن عمار است. بنا بر این می‌توان دریافت که طوسی کتاب الحج معاویه بن عمار را در اختیار نداشته بلکه روایات کتاب او را از طریق کسان دیگری همانند موسی بن قاسم نقل کرده است.

بر اساس کتاب فهرست و مشیخه تهذیب [۲۲، ج ۱۱، ص ۸۱] سند احادیث تهذیب به موسی بن قاسم باید به این صورت باشد: «صدوق از ابن ابی‌جید و ابن ولید از صفار و سعد بن عبدالله از احمد بن محمد بن عیسی و فضل بن عامر از موسی بن قاسم». همچنین بین موسی بن قاسم و معاویه بن عمار نیز باید کسی از مشایخ موسی بن قاسم وجود داشته باشد؛ همانگونه که در بسیاری از روایات تهذیب، ابن ابی‌عمیر یا صفوان بن یحیی بین این دو قرار دارند. در جدول زیر طریق شیخ طوسی به کتاب حج موسی بن قاسم و از او به کتاب الحج معاویه بن عمار دیده می‌شود:

معاویه بن عمار	ابن ابی‌عمیر	موسی بن قاسم	احمد بن محمد بن عیسی	صفار	ابن ولید	شیخ صدوق	شیخ طوسی
	صفوان بن یحیی		فضل بن عامر	سعد بن عبدالله	ابن ابی‌جید		

جدول ۵. طریق شیخ طوسی به کتاب الحج معاویه بن عمار

بنابراین شیخ طوسی اگرچه این حدیث را از کتاب موسی بن قاسم نقل کرده، اما منبع اصلی، کتاب الحج معاویه بن عمار است.

۵.۳. زیارت امامان بقیع علیهم‌السلام

زیارت امامان بقیع علیهم‌السلام در *الکافی* [۲۷، ج ۴، ص ۵۵۹] به صورت مرسل و موقوف^۱ و در *کامل‌الزیارات* [۷، ص ۵۳] به صورت مسند و در *الفقیه* [۴، ج ۲، ص ۵۷۵] به صورت مرسل و در *مناسک‌المزار* [۳۴، ص ۱۸۷]، تهذیب [۲۲، ج ۶، ص ۷۹] و *مصباح‌المتجهد*

۱. مرسل به حدیثی گویند که تمام یا برخی از راویان سلسله سند، حذف شده یا با الفاظ مبهمی مثل «عن رجل» یا «عن بعض» آمده باشند. [۱۵، ص ۱۷۶] موقوف حدیثی است که سلسله اسناد آن به راوی و نه به معصوم علیه‌السلام ختم شود.

[۲۳، ج ۲، ص ۷۱۳] و مزار کبیر [۸، ص ۸۶] نیز آمده است. در کتاب‌های مزار [۱۸، ص ۲۶]، بلد الامین [۲۸، ص ۲۷۹] و بحار الانوار [۳۱، ج ۹۷، ص ۲۰۳] نیز از منابع مذکور نقل شده است. آنگاه که نزد قبور امامان بقیع علیهم السلام آمدی، نزد ایشان و رو به قبور بایست و بگو: «السَّلَامُ عَلَیْكُمْ اُمَّةَ الْهُدَىٰ ...» خلاصه‌ای از محتوای زیارت بدین صورت است: بیان ویژگی‌ها و صفات امام علیه السلام (فرض طاعت ایشان، حجت بودن ایشان بر انسان‌ها و ...). درخواست شفاعت از ایشان برای نجات از هلاکت و خلاص از آتش غضب الهی. قدرشناسی نسبت به توفیق برخورداری از نعمت ولایت و معرفت و اطاعت ائمه علیهم السلام و همچنین توفیق زیارت ایشان.

۳. ۵. ۱. بررسی سندی زیارت

این زیارت تنها در *کامل الزیارات* مسند است اما سند آن در این کتاب به معاویة بن عمار نمی‌رسد. در این سند حکیم بن داود از سلمة بن خطاب و او با واسطه چهار راوی از امام صادق یا باقر علیهما السلام روایت می‌کند. از آنجایی که سند مذکور ارتباطی با کتاب الحج معاویة بن عمار ندارد، از بررسی آن صرف‌نظر می‌شود.

۳. ۵. ۲. منبع کهن زیارت در کامل الزیارات

کتاب‌های سلمة بن خطاب از منابع ابن قولویه در تألیف کامل الزیارات بوده است. بر اساس موضوع احادیث موجود در *کامل الزیارات* می‌توان گفت احتمالاً ابن قولویه از کتاب‌های حج، ثواب حج، مولد حسین بن علی علیهما السلام و مقتله و ثواب الأعمال استفاده کرده است [۳۶، ص ۱۸۷]. در حدود ۴۰ مورد، احادیثی از کتب سلمة به *کامل الزیارات* راه یافته است و حکیم بن داود مهم‌ترین راوی آن‌ها برای ابن قولویه است.

۳. ۵. ۳. منبع کهن زیارت در الکافی و الفقیه

این زیارت در الکافی مرسل و موقوف بوده و قرار گرفتن آن بین دو حدیث دیگر از معاویة بن عمار این احتمال را تقویت می‌کند که کلینی از کتاب الحج معاویة بن عمار این حدیث را آورده باشد. نقل صدوق در *الفقیه* نیز در ادامه زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله و اعمال سایر اماکن مقدسه مدینه است. بنا بر این به نظر می‌رسد که در *الفقیه* نیز این زیارت از کتاب معاویة بن عمار نقل شده باشد.

۳. ۶. آمدن نزد مشاهد مشرفه و قبور شهدای احد

یکی دیگر از اعمالی که در مدینه سفارش شده، رفتن نزد مشاهد مشرفه - مکان‌های مقدسی مانند مسجد قبا، مسجد فضیح، مسجد احزاب و مشربۀ ام ابراهیم - و نیز زیارت قبور شهدای احد به خصوص حضرت حمزه علیه‌السلام و نماز خواندن هرچه بیشتر در این مکان‌ها است. [۳۰، ج ۸، ص ۵۱۲] در این حدیث همچنین دعاهایی هنگام زیارت این مکان‌های مقدس تعلیم شده است. این زیارت در *الکافی* [۲۷، ج ۴، ص ۵۶۰]، *کامل‌الزیارات* [۷، ص ۲۴]، *الفقیه* [۴، ج ۲، ص ۵۷۴] و *تهذیب* [۲۲، ج ۶، ص ۱۷] آمده است و از منابع مذکور به کتاب‌های *وسائل‌الشیعه* [۱۰، ج ۵، ص ۲۸۵؛ ج ۱۴، ص ۳۵۳] و *بحارالانوار* [۳۱، ج ۹۷، ص ۲۱۵] نیز راه یافته است.

۳. ۶. ۱. بررسی سندی زیارت

صحت سند زیارت در *الکافی*^۱ روشن شد. طوسی نیز حدیث را با همین سند از *الکافی* نقل کرده است. ابن قولویه در *کامل‌الزیارات* دو سند برای این حدیث آورده است. یکی از آن‌ها از طریق شیخ او محمد بن حسن بن علی بن مهزیار از پدرش حسن بن علی بن مهزیار و او از پدر خود علی بن مهزیار از حسن بن سعید و او از صفوان و ابن ابی‌عمیر و فضالة از معاویه بن عمار و سند دوم او، دو شیخش کلینی و علی بن حسین بن بابویه از کتاب معاویه بن عمار با سندی مشابه سند کلینی است.

علی بن مهزیار نصرانی بود، مسلمان و شیعه شد و درک نیکی از امر امامت یافت. [۳۶، ص ۲۵۳] از امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم‌السلام روایت کرده و از نزدیکان و موکلان مورد اعتماد امام جواد و امام هادی علیهم‌السلام بود. او در نقل حدیث ثقة بود [۲۰، ص ۲۶۵؛

۳۶، ص ۲۵۳] کتاب‌های او مشهور و هم‌نام کتاب‌های حسین بن سعید است. [همان] حسن فرزند علی بن مهزیار و محمد فرزند اوست. ابن قولویه از طریق آن‌دو به کتاب‌های علی بن مهزیار دسترسی داشته است. در کتب فهرست نام آن‌ها در طریق اجازه علی بن مهزیار آمده است [۳۶، ص ۲۵۳] با توجه به شهادت ابن قولویه بر وثاقت رجالش در *کامل‌الزیارات*، مشایخ مستقیم او را نیز بی‌تردید می‌توان ثقة دانست. شهادت نجاشی بر مشهور بودن کتاب‌های علی بن مهزیار در زمان او [۳۶، ص ۲۵۳] و اثبات

۱. علی بن ابراهیم از پدرش از ابن ابی‌عمیر و محمد بن اسماعیل از فضل بن شاذان از صفوان و ابن ابی‌عمیر از معاویه.

طریق اجازه بودن فرزند و نوه او برای کتاب‌هایش، سبب می‌شود که اگر دلیل قطعی هم بر وثاقت آن‌ها نداشته باشیم با اعتماد نجاشی و ابن قولویه به کتاب‌های علی بن مهزیار، از طریق آنان به این طریق اعتماد کرد.

۳.۶.۲. منبع کهن زیارت

سند *الکافی*، مطابق با طرق مربوط به کتاب معاویة بن عمار است. علاوه بر سند مذکور سندی دیگر نیز در *کامل‌الزیارات* برای این حدیث آمده که در آن از طریق کلینی و علی بن بابویه از علی بن ابراهیم و او از پدرش از ابن ابی‌عمیر و همچنین از خود کلینی در *الکافی* نقل کرده است. [۶، ص ۲۰] با این توضیح سه سند در *کامل‌الزیارات* برای این حدیث آمده است که در جدول زیر خلاصه می‌شود:

معاویة بن عمار	صفوان بن یحیی	حسن بن سعید	علی بن مهزیار	حسن بن علی بن مهزیار	محمد بن حسن بن علی بن مهزیار	۱
	ابن ابی‌عمیر					
	فضالة بن ایوب					
	ابن ابی‌عمیر		ابراهیم بن هاشم	علی بن ابراهیم	محمد بن یعقوب	۲
					علی بن حسین بن بابویه	
	صفوان بن یحیی	ابن ابی‌عمیر	فضل بن شاذان	محمد بن اسماعیل	محمد بن یعقوب	۳

جدول ۶. اسناد زیارت مشاهد مشرفه مدینه در کامل‌الزیارات

سند سوم به کتاب *الکافی* و از آنجا به کتاب معاویة بن عمار مربوط است. سند دوم یا به کتاب ابن ابی‌عمیر مربوط است یا باید آن را به همراه سند سوم، همان سند *الکافی* شمرد. در سند اول باید مصدر مورد استفاده ابن قولویه مشخص شود. علی بن مهزیار و حسین بن سعید، هر دو در تألیفات خود کتاب مزار و حج داشته‌اند. [۲۰، ص ۲۶۵؛ ۳۶، ص ۲۵۳] طریق ابن قولویه به کتاب‌های حسن و حسین بن سعید اهوازی، حسین بن حسن بن ابان و احمد بن محمد بن عیسی بوده‌اند و علی بن مهزیار در طریق او به کتاب حسین بن سعید نیست. نام علی بن مهزیار در روایان کتاب‌های حسین بن سعید در *فهرست نجاشی*، *فهرست طوسی*، *مشیخة الفقیه* و *تهذیب هیچ‌کدام* نیامده است. با بررسی اسناد روایات علی بن مهزیار و مقایسه آن‌ها با کتب *فهرست* روشن می‌شود که

باید منبع این حدیث را در *کامل‌الزیارات*، کتاب مزار یا حج علی بن مهزیار دانست. حسن بن علی بن مهزیار و پسرش محمد، طریق ابن قولویه به کتاب‌های علی بن مهزیار هستند. [۳۶، ص ۲۵۳] با توجه به ادامه سند نیز روشن می‌شود که خود علی بن مهزیار این حدیث را - با واسطه یا بی واسطه - از کتاب معاویه بن عمار نقل کرده است.

۳.۷. زیارت وداع رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله

عملی دیگر از کتاب معاویه بن عمار در موضوع زیارت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله زیارت وداع است. در این زیارت پس از درخواست حاجت و طلب زیارت مجدد، شهادت به توحید و نبوت است. این زیارت در *کافی* [۲۷، ج ۴، ص ۵۶۳]، *کامل‌الزیارات* [۷، ص ۲۶]، *الفقیه* [۴، ج ۲، ص ۵۷۵]، *مزار مفید* [۳۴، ص ۱۷۶] و *تهذیب* [۲۲، ج ۶، ص ۱۱] آمده است. متن زیارت در *کافی*، *کامل‌الزیارات* و *تهذیب* دقیقاً مشابه یکدیگر است. طوسی در *تهذیب* این زیارت را از کافی نقل کرده و در *مصباح* نیز آن را آورده است. [۲۳، ج ۲، ص ۷۱۲] در میان این نقل‌ها نقل *کافی* و *کامل‌الزیارات* و *تهذیب* مسند است و دو نقل *الفقیه* و *مزار مفید* سند ندارد. همچنین این زیارت در منابع بعدی همانند *مزار کبیر* [۸، ص ۱۰۸]، *مزار شهید* [۱۸، ص ۲۴]، ه [۲۸، ص ۲۷۷]، *وسائل الشیعه* [۱۰، ج ۱۴، ص ۳۵۸] و *بحارالانوار* [۳۱، ج ۹۷، ص ۱۵۸] نیز به نقل از منابع متقدم آمده است.

۳.۷.۱. بررسی سندی زیارت

کلینی این زیارت را با سند علی بن ابراهیم از پدرش از ابن ابی عمیر از معاویه بن عمار از امام صادق علیه‌السلام نقل کرده که سندی صحیح است. ابن قولویه با سند محمد بن حسن بن علی بن مهزیار از پدرش از جدش علی بن مهزیار از حسن بن سعید از صفوان و ابن ابی عمیر و فضالة از معاویه بن عمار این زیارت را نقل کرده است که پیشتر بررسی شد.

۳.۷.۲. منبع کهن زیارت

منبع این زیارت در *کافی*، کتاب ابن ابی عمیر یا معاویه بن عمار است. همچنین ابن قولویه از کتاب مزار یا حج علی بن مهزیار استفاده کرده است. با توجه به ادامه سند در *کامل‌الزیارات* نیز روشن می‌شود که علی بن مهزیار این حدیث را (با واسطه یا بی‌واسطه) از کتاب معاویه بن عمار نقل کرده است.

۴. نتیجه‌گیری

کتاب الحج معاویة بن عمار از اصول اصحاب امام صادق علیه‌السلام بوده که تا زمان مؤلفان متقدم امامیه متن آن با طرق متعدد و معتبری موجود بوده است. قسمت‌های بسیاری از این متن در کتاب‌های موجود امامیه مثل کافی، الفقیه، کامل الزیارات و تهذیب با اسنادی صحیح به دست ما رسیده است. در این کتاب به مناسبت اعمال حج؛ به اعمال اماکن مشرفه مدینه و زیارت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله پرداخته شده است. این احادیث نشانه آن است که بی‌شک زیارت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله، نماز و دعا نزد قبر ایشان و توسل به آن حضرت، از اعمالی هستند که ریشه در سنت مورد قبول امامان معصوم علیهم‌السلام داشته است و ساخته غلات یا جاعلان حدیث نیست.

منابع

- [۱]. آل مکباس بحرانی، محمد بن عیسی (۱۳۸۹). کتاب الحج تصنیف معاویة بن عمار الدهنی، تهران، نشر مشعر.
- [۲]. _____ (۱۴۲۹). «کتاب الحج تصنیف المحدث معاویة بن عمار (نسخة مستخرجة)»، علوم الحدیث، قم، من نوادر التراث الحدیثی، شماره ۲۴، رجب و ذی‌الحجة ۱۴۲۹، ص ۴۹-۲۱۴.
- [۳]. ابن ادريس حلی، محمد بن احمد (۱۴۱۰). السرائر، تحقیق: حسن بن احمد الموسوی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسين.
- [۴]. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳). کتاب من لا یحضره الفقیه، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسين.
- [۵]. ابن درید، محمد بن حسن (۱۹۸۸). جمهرة اللغة، چاپ اول، بیروت، دار العلم للملایین
- [۶]. ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۷۵). کامل الزیارات، تحقیق: بهراد جعفری، تهران، مکتبه الصدوق
- [۷]. _____ (۱۳۵۶). کامل الزیارات، نجف اشرف، تحقیق: عبدالحسین امینی، دار المرتضویة
- [۸]. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹). المزار الکبیر، تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسين.
- [۹]. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶). الصحاح، بیروت، دار العلم للملایین
- [۱۰]. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). وسائل الشیعة، قم، مؤسسه آل‌البتی علیهم‌السلام.
- [۱۱]. حلی، حسن بن علی بن داود (۱۳۴۲). رجال، تهران، دانشگاه تهران.
- [۱۲]. حلی، حسن بن یوسف (علامه حلی). (۱۴۱۱). رجال (خلاصة الأقوال) نجف اشرف، دار الذخائر.

- [۱۳]. خدامیان آرانی، مهدی (۱۴۳۲). *الصحيح في فضل الزيارة الحسينية*، مشهد مقدس، مجمع البحوث الإسلامية.
- [۱۴]. خوئی، ابوالقاسم (۱۴۰۳). *معجم رجال الحديث*، قم، منشورات مدينة العلم.
- [۱۵]. ربانی، محمدحسن (۱۳۹۰). *دانش درایة الحدیث*، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- [۱۶]. _____ (۱۳۸۲). *دانش رجال الحديث*، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
- [۱۷]. شوشتری، محمدتقی (۱۴۱۱). *قاموس الرجال*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسين.
- [۱۸]. شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۰). *المزار، تصحيح: محمد باقر موحد ابطحي*، قم، مدرسه امام مهدي عليه السلام.
- [۱۹]. طریحی، فخر الدین بن محمد (۱۳۷۵). *مجمع البحرين*، تحقیق: احمد اشکوری، تهران، نشر مرتضوی.
- [۲۰]. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۰). *فهرس كتب الشيعة وأصولهم وأسماء المصنفين*، قم، ستاره.
- [۲۱]. _____ (۱۳۷۳). *رجال*، تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسين.
- [۲۲]. _____ (۱۴۰۷). *تهذيب الأحكام*، تحقیق: حسن الموسوی خراسان، تهران، دار الكتب الإسلامية.
- [۲۳]. _____ (۱۴۱۱). *مصباح المتهجد و سلاح المتعبد*، بیروت، مؤسسه فقه الشیعة.
- [۲۴]. عمادی حائری، سیدمحمد (۱۳۹۴). *بازسازی متون کهن حدیث شیعه*، قم، دار الحدیث.
- [۲۵]. قلمداران، حیدرعلی (۱۴۲۷). *زیارت قبور بین حقیقت و خرافات (سلسله راه نجات از شر غلات قسمت ۵)*، نسخه الکترونیکی در سایت <https://aqeedah.com/>
- [۲۶]. کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۹). *رجال الکشی (اختیار معرفة الرجال)*، تلخیص: محمد بن حسن طوسی، تحقیق: حسن مصطفوی، مشهد، مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.
- [۲۷]. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷). *الکافی*، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران، دار الكتب الإسلامية.
- [۲۸]. کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی (۱۴۱۸). *البلد الأمين و الدرع الحصین*، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- [۲۹]. مدرسی طباطبایی، سیدحسن (۱۳۸۶). *میراث مکتوب شیعه (سه قرن نخستین)*، چاپ اول، ترجمه قرائی و جعفریان، قم، نشر مورخ.
- [۳۰]. مجلسی، محمد تقی (۱۴۱۴). *لوامع صاحبقرانی مشهور به شرح فقیه*، قم، مؤسسه اسماعیلیان.
- [۳۱]. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). *بحار الأنوار*، تحقیق جمعی از محققان، چاپ دوم، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- [۳۲]. _____ (۱۴۰۴). *مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول*، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، دار الكتب الإسلامية.

- [۳۳]. معارف، مجید؛ قربانی زرین، رضا (۱۳۸۸) «مشایخ اجازه در اسناد الکافی»، علوم حدیث، قم، ویژه کنگره بین‌المللی بزرگداشت ثقة الاسلام کلینی، سال چهاردهم، شماره اول، بهار، ص ۶۸-۸۴
- [۳۴]. مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳). کتاب المزار، تحقیق: محمد باقر ابطحی، قم، کنگره جهانی هزارر شیخ مفید.
- [۳۵]. موسوی اصفهانی، سید حسن (۱۳۸۲). ثقات الرواة، قم، مؤسسة الإمام المنتظر.
- [۳۶]. نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵). رجال النجاشی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسین.

Archive of SID